

УДК 347.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.01.7>

ПОНЯТТЯ, ВИДИ ТА ОЗНАКИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ГАЛУЗІ ЗДІЙСНЕННЯ МЕДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

CONCEPT, TYPES AND SIGNS OF RESPONSIBILITY IN THE FIELD OF MEDICAL ACTIVITIES

Булеца С.Б.,*доктор юридичних наук, професор**завідувач кафедри цивільного права та процесу**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,**<https://orcid.org/0000-0001-9216-0033>*

Розвиток медичної науки, покращення рівня життя населення та становлення демократичних інститутів сприяє підвищенню вимог до діяльності медичних працівників і збільшенню випадків притягнення їх до відповідальності за неналежне виконання професійних обов'язків. У цивільному законодавстві розрізняють види відповідальності за різними критеріями. Так, за підставами виникнення прав та обов'язків, за порушення яких встановлено відповідальність, вона поділяється на договірну та позадоговірну. Договірна і позадоговірна цивільно-правова відповідальність мають деякі загальні родові ознаки. Відповідальність в медичній діяльності виникає в разі порушення прав та обов'язків. Діяльність медичних працівників (лікарі, медсестри, допоміжний персонал) в будь-якому випадку, спрямовані на пацієнта, він отримує медичну допомогу, враховуючи його стан здоров'я, фізичний стан, і мають за мету позитивні зміни у стані здоров'я пацієнта. При договірній відповідальності порушуються умови договору, при позадоговірній (деліктній) між порушником та потерпілим перед виникнення порушення існували абсолютні правовідносини. Поведінка правопорушника повинна бути активною, тобто пасивна поведінка не є підставою виникнення деліктної відповідальності, а лише в разі коли існують спеціальні норми права, які передбачають лише активну поведінку (лікарі).

У деліктній відповідальності заподіюється шкода загальній забороні, де потенційно шкідлива поведінка, не визначена чітко законом, оскільки будь-яка активна поведінка є незаконною і пов'язана із настанням шкоди.

Договірна відповідальність виникне при дотриманні умов відповідальності, особливо причинно-наслідкового зв'язку, тобто об'єктивно існуючий зв'язок між протиправною поведінкою боржника і невиконаними наслідками, які настали. Класичні ознаки договору, безсумнівно, більш чітко проявляються в приватних медичних послугах (наприклад, стоматологів, приватні медичні заклади), виникають договірні відносини.

Відповідальності в галузі здійснення медичної діяльності – це вид юридичної відповідальності, тобто реалізація санкції правової норми, що є за своїм характером засобом примусу заходом, супроводжується осудом з боку держави і виражається в покладанні на винного у порушенні суб'єкта невиконаних для нього наслідків порушення нематеріального чи матеріального характеру.

Ключові слова: договір, відповідальність, правопорушення, медична діяльність, медичні працівники.

The development of medical science, the improvement of the living standards of the population and the establishment of democratic institutions contribute to the increase of the requirements for the activity of medical workers and to the increase of cases of bringing them to justice for improper performance of professional duties. Civil law distinguishes between types of liability according to different criteria. Thus, on the basis of the rights and obligations, for the violation of which liability is established, it is divided into contractual and non-contractual. Contractual and non-contractual civil liability have some common generic features. Liability in medical activities arises in case of violation of rights and responsibilities. The activities of health professionals (doctors, nurses, support staff) in any case, aimed at the patient, he receives medical care, taking into account his health, physical condition, and aim at positive changes in the patient's health. In the case of contractual liability, the terms of the contract are violated, in the case of non-contractual (tort) liability between the violator and the victim before the violation there were absolute legal relations. The behavior of the offender must be active, ie passive behavior is not the basis for tortious liability, but only if there are special rules of law that provide only for active behavior (doctors).

Tort liability damages the general prohibition, where potentially harmful conduct is not clearly defined by law, as any active conduct is illegal and associated with the occurrence of the damage.

Contractual liability will arise in compliance with the terms of liability, especially the causal link, ie the objectively existing link between the wrongful conduct of the debtor and the adverse consequences that have occurred. The classic features of the contract, of course, are more clearly manifested in private medical services (eg, dentists, private medical institutions), there are contractual relationships.

Liability in the field of medical activity is a type of legal liability, ie the implementation of a sanction of a legal norm, which by its nature is a means of coercion, is accompanied by condemnation by the state and is expressed in imposing on the perpetrator of violation of intangible consequences of a material nature.

Key words: contract, responsibility, delict, medical activity, medical workers.

Постановка проблеми. Право на здоров'я є одним із основних особистих немайнових прав, то і порушенням воно підлягає найчастіше. Порушенням права на здоров'я вважається завдання шкоди фізичній особі, що призводить до зміни її звичайного способу життя, який дозволяв їй відвідувати школу або роботу, займатися улюбленим заняттям, тобто був для неї типовим і звичним. При порушенні цього права людина може бути обмежена в своїх діях, потребувати сторонньої підтримки, не може рухатися без чужої допомоги, виконувати роботу звичайним способом, терпить тяжкий біль, не може власними силами одягнутися, помитися. Однак останнє визначення – чуттєве обмеження – відсутнє в будь-якому нормативному документі. Під ним розуміють заспокоєння фізичних і духовних потреб, отримання фінансової винагороди від роботи, забезпечення матеріального існування [1, с.232].

Найпоширенішим видом санкцій є цивільно-правова відповідальність, яка настає у результаті порушення як абсолютних, так і зобов'язальних прав. Покладення на особу нових, додаткових обов'язків як міри відповідальності має місце, зокрема, при пред'явленні до правопорушника вимог про відшкодування ним збитків або сплату неустойки (штрафу, пені). Мірою цивільно-правової відповідальності є також втрата завдатку однією стороною або повернення його у подвійному розмірі другою стороною. Особливістю медичних правовідносин є те, що в більшості випадків потерпілі пацієнти подають до суду на заклад охорони здоров'я з метою отримання відшкодування за заподіяну шкоду здоров'ю внаслідок лікарської помилки. У судовій практиці ці вимоги, як правило, відносяться до позадоговірної (деліктної) відповідальності і регулюються відповідно до норм Цивільного кодексу України.

Мета даного дослідження. Метою даної статті є дослідження окремих аспектів цивільно-правової відповідальності у сфері здійснення

медичної діяльності, як договірної так і позадоговірної.

Основні результати дослідження. Зарубіжні науковці одностайні в тому питанні, що між відносинами лікарем і пацієнтом на засадах юридичної рівності та вільного волевиявлення регулюються приватним правом, і вони є цивільно-правовими відносинами [2]. Медичні відносини не є міжгалузевими відносинами, навіть тоді, коли інші правові норми також застосовуються до нього, і це не право соціального забезпечення, незважаючи на те, що медичні послуги оплачуються не пацієнтом, а державою чи страховою організацією. Медичні послуги, не обов'язково завжди є обґрунтованими, пацієнти звертаються за медичними послугами, наприклад, пластична хірургія, естетичні процедури і т.д.). Медичні послуги самі по собі різноманітні, вони включають в себе, наприклад: - нетрадиційну медицину, - лікування, - медичні послуги, де внаслідок скарг пацієнта призначається лікування конкретних органів (внутрішні хвороби, хірургія, вуха, горла і носа, офтальмологія або стоматологічні послуги); - медичне втручання з використанням деяких природних життєвих процесів (акушерство); - індивідуальні потреби фізичного втручання (наприклад, пластична хірургія та інших естетичних процедур, медичне спостереження за втратою ваги); - реабілітаційні або послуги оздоровлення (санаторій), пов'язані з медико-санітарною допомогою. Вони в будь-якому випадку, спрямовані на пацієнта, він отримує медичну допомогу, враховуючи його стан здоров'я, фізичний стан, і мають за мету позитивні зміни у стані здоров'я пацієнта.

Розвиток медичної науки, покращення рівня життя населення та становлення демократичних інститутів сприяє підвищенню вимог до діяльності медичних працівників і збільшенню випадків притягнення їх до відповідальності за неналежне виконання професійних обов'язків. У цивільному законодавстві розрізняють види відповідальності за різними критеріями. Так, за підставами виникнення прав та обов'язків, за порушення яких встановлено відповідальність, вона поділяється на договірну та позадоговірну. Договірна і позадоговірна цивільно-правова відповідальність [3 с.698-699], поза сумнівом, мають деякі загальні родові ознаки. Поняття правопорушення, причинного зв'язку між ним і виниклою шкодою, поняття шкоди і його відшкодування зустрічаються при обох видах цивільної відповідальності [4, с.11]. Якщо відносини лікаря та пацієнта є цивільно-правовими відносинами, то при виникненні відповідальності має важливе значення, що є підставою виникнення, зміни та припинення цих правовідносин, тобто юридичним фактом. Відповідь на це питання залежить від того чи це договірні чи позадоговірні зобов'язання. Розмежуван-

ня між договірною і деліктною відповідальністю, насамперед, має значення передумови виникнення відносини. Позадовірні відносини це абсолютні правовідносини, що означає, що відносних правовідносин між визначеними суб'єктами не існує. З абсолютних правовідносин виникає обов'язок визначеної особи і їй протистоїть невідзначена кількість зобов'язаних осіб не порушувати права цієї особи. У відносних правовідносинах уповноваженому суб'єкту протистоїть одна або декілька конкретно-визначених зобов'язаних осіб. Заподіяння шкоди заборонено, поведінка тоді стає протиправною, коли виникає шкода.

При договірній відповідальності порушуються умови договору, при позадовірній (деліктній) між порушником та потерпілим перед виникнення порушення існували абсолютні правовідносини. Поведінка правопорушника повинна бути активною, тобто пасивна поведінка не є підставою виникнення деліктної відповідальності, а лише в разі коли існують спеціальні норми права, які передбачають лише активну поведінку (лікарі).

У деліктній відповідальності заподіюється шкода загальній забороні, де потенційно шкідлива поведінка, не визначена чітко законом, оскільки будь-яка активна поведінка є незаконною і пов'язана із настанням шкоди.

Договірна відповідальність виникне при дотриманні умов відповідальності, особливо причинно-наслідкового зв'язку, тобто об'єктивно існуючий зв'язок між протиправною поведінкою боржника і невідповідними наслідками, які настали. Класичні ознаки договору, безсумнівно, більш чітко проявляються в приватних медичних послугах (наприклад, стоматологів, приватні медичні заклади), виникають договірні відносини.

Слід зазначити, що науковці по-різному визначають цивільно-правову відповідальність. Наприклад, В.П. Грибанов визначає цивільно - правову відповідальність «як одну з форм державного примусу, зв'язану із застосуванням санкцій майнового характеру, спрямованих на відновлення порушених права і стимулювання нормальних економічних відносин юридично рівноправних учасників цивільного обороту» [5, с.172-173].

Б.І. Пугинський відзначає, що «хоча відповідальність може бути реалізована в безперечному (непозовному) порядку і навіть добровільна, покладена на собі боржником шляхом сплати суми неустойки або збитків стороні, що потерпіла, це не міняє її державно-примусового характеру» [6, с.137].

О.А. Красавчіков говорить про суть цивільно-правової відповідальності «як встановленої законом невідворотної реакції-держави на цивільне правопорушення, що виражається в позбавленні певних цивільних права або покладанні поза еквівалентними заходами майнового харак-

теру» [7, с.502]. На майновий характер відповідальності також вказують інші науковці, які під відповідальністю за порушення зобов'язань розуміють «встановлені законом заходи майнової дії на боржника, що руйнує зобов'язання» [8, с.187; 9]. А Вітрянський вказує на немайновий і майновий характер відшкодування.

Цивільне правопорушення є, перш за все, не-дозволена дія, тобто дія, заборонена об'єктивним правом. Тому усяка дія, що є тільки здійсненням права, яка не виходить з меж, окреслених законом суб'єктивному праву, не складає правопорушення, як би воно не було шкідливе іншим особам.

В.В. Вітрянський вважає, що «підставою цивільно-правової відповідальності (єдиним і загальним) є порушення суб'єктивних цивільних права як майнових, так і особистих немайнових, оскільки цивільно-правова відповідальність є відповідальністю одного учасника майнового обороту перед іншим, відповідальність порушника перед потерпілим її загальною метою є відновлення порушеного права на основі принципу відповідності розміру відповідальності розміру заподіяної шкоди або збитків. При застосуванні цивільно-правової відповідальності не має ніякого правового значення «Шкідливі наслідки», з погляду негативного впливу допущеного порушення цивільних прав на суспільні інтереси, «об'єктивна» і «суб'єктивні» сторони цивільного правопорушення.

Таким чином, порушення права суб'єкта цивільних правовідносин тягне необхідність відновлення порушеного права, у тому числі і шляхом застосування цивільно-правової відповідальності. Звідси підставою такої відповідальності і є само порушення суб'єктивного цивільного права» [10, с.569]. Цивільно-правові норми права захищають не блага, а суб'єктивні права на визначені блага. Захисту підлягають суб'єктивні права, а не блага, які мають позитивний зміст і являються обов'язковим елементом змісту особистого немайнового права [11, с.74-75]. Захист суб'єктивних прав містить охоронні норми, охоронні правовідносини, тобто їм відповідає юридичний обов'язок [12, с.7; 13, с.29].

Отже, юридична відповідальність, як додатковий обов'язок порушника, відрізняється від звичайного обов'язку, що існує у регулятивному правовому відношенні, такими рисами: 1) звичайні обов'язки містяться у диспозиції правової норми, а засоби відповідальності – у санкції; 2) звичайний обов'язок включається до змісту регулятивного правового відношення, тобто такого, що регулює суспільні відносини, які виникають внаслідок правомірних дій. Відповідальність входить до змісту правоохоронного правового відношення; 3) правова відповідальність супроводжується осудом поведінки порушника з боку держави і

суспільства, чого немає в звичайному обов'язку; 4) відповідальність – це новий обов'язок, додатковий до того, котрий вже існував раніше.

Оскільки юридичний обов'язок є елементом складу правового відношення, логічно виникає трактування юридичної відповідальності як категорії, що тісно пов'язана із специфічними правовідносинами.

На цій основі деякі науковці пропонували визначати юридичну відповідальність як особливі, передбачені та врегульовані нормами права відносини між порушником та державою в особі уповноважених нею органів [14, с.42-45; 15, с.500; 16, с.356].

Слабким місцем такої позиції з цивілістичної точки зору є ті, що конкретні правовідносини між порушником і державою завжди виникають лише у галузі публічного права [17].

Цікавим є твердження В.С. Резніченко та О.В. Церковної незалежно від винності правопорушника обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду буде цивільно-правовою відповідальністю [18, с.295].

Що ж стосується сфери дії права приватного, то тут правовідносини сторін, у тому числі й правовідносини юридичної відповідальності, можуть виникати, а відповідні права й обов'язки – бути реалізованими за наявності певних юридичних фактів і без участі держави (наприклад, на підставі договору між учасниками цивільних відносин, не передбаченого нормами цивільного законодавства) [19, с.500-502]. Останнім часом лікарі все частіше стають фігурантами судових справ. Їх звинувачують в загибелі пацієнта, в інвалідності із-за неправильно поставленого діагнозу, в помилках при косметичних операціях.

За загальним правилом мірою відповідальності служить не ступінь провини, а величина заподіяної шкоди, залежно від якої і дається правова оцінка поведінки медперсоналу і наступає відповідна їй юридична відповідальність [20, с.99].

Наприклад, в Німеччині відповідно до *Bürgerliches Gesetzbuch [BGB]* [Цивільний кодекс] [21], пацієнт як правило, має вибір подання позову за контрактом чи за деліктом (або в обох випадках). Слід визнати, що раніше між цими двома маршрутами існували відмінності, оскільки у відповідних правилах були розбіжності; однак ключові відмінності, що стосуються заяв про зловживання лікарем, були усунені в 2002 році шляхом реформ до BGB, так що тепер фактичні норми дублюють одна одну.

Спочатку дивлячись на договірну відповідальність, пацієнт може подати позов на підставі передбачуваного порушення лікарем своїх обов'язків, передбачених договором. Це стосується не лише пацієнтів, які мають приватну страховку, а й (більшості) пацієнтів, лікування яких оплачується фондом державного страхування. В Німеч-

чині договірна відповідальність настає з вини, в тому сенсі, що навіть після того, як оформляється порушення договору, відповідач має шанс само виправдатися, виявивши відсутність вини (умисел чи необережність). Насправді, що стосується договорів про надання медичних послуг, при їх порушенні зазвичай не досягають цієї стадії. Причина полягає в тому, що такі контракти, як правило, розглядаються як контракти на надання послуг, згідно з якими лікар не зобов'язується дотримуватися суворого обов'язку досягнення певного результату (наприклад, лікування), а лише ретельне виконання. Іншими словами, вину (тобто необережне виконання) вже слід доводити на початковому етапі встановлення порушення договору [22, с.1143-1144].

В інших європейських державах, пацієнт повинен дотримуватися правил деліктної відповідальності, якщо немає договірних відносин [23, с.63].

У підсумку, викладене вище дозволяє виокремити такі ознаки відповідальності в галузі здійснення медичної діяльності:

1) вона являє собою реалізацію санкції правової норми (кримінальної, цивільної);

2) за своїм характером є засобом державного примусу або засобом приватного впливу, що забезпечений можливістю державного примусу;

3) є наслідком протиправної поведінки суб'єкта права;

4) супроводжується вираженням або таким, що мається на увазі, осудом винної особи (медичних працівників) з боку пацієнта (родичів) та держави;

5) виражається у покладенні на винного у вчиненні правопорушення суб'єкта додаткових обтяжень матеріального або особистого характеру;

6) є для порушника додатковим обов'язком до таких обов'язків, що вже існували раніше внаслідок припису норми акту законодавства, договору і не були виконані порушником;

7) реалізується у відповідних процесуальних формах (у приватних відносинах може бути реалізована добровільно. Але у випадку ухилення порушника від виконання покладеного на нього додаткового обов'язку, знов таки реалізується за допомогою державного примусу, що здійснюється відповідних процесуальних формах;

8) цілями відповідальності є той результат, що досягається при реалізації її мір, якими можуть бути: захист правопорядку, виховання учасників правовідносин, попередження правопорушень, покарання порушника, залякування порушника.

У зв'язку з цим, слід розрізняти загальні цілі юридичної відповідальності і ті, що є найбільш характерними для відповідальності у галузі публічного та приватного права. Якщо у першому випадку визначальною є мета захисту правопорядку, яка досягається шляхом виховання учасників правовідносин, формування належної

правосвідомості суб'єктів права, попередження правопорушень та інші цілі „локального” характеру, то для приватних відносин на перше місце виступає головна мета захисту інтересів приватної особи, котра досягається шляхом компенсації за рахунок порушника зазнаних в результаті правопорушення втрат та збитків, відновлення за рахунок порушника втраченого суб'єктивного права, зміна правовідносин на користь потерпілої від правопорушення особи.

З врахуванням зазначених ознак відповідальності в галузі здійснення медичної діяльності її можна визначити таким чином. Відповідальності в галузі здійснення медичної діяльності – це вид юридичної відповідальності, тобто реалізація санкції правової норми, що є за своїм характером засобом примусу заходом, супроводжується осудом з боку держави і виражається в покладанні на винного у порушенні суб'єкта невігідних для нього наслідків порушення нематеріального чи матеріального характеру.

Використовуючи позитивні моменти згаданих вище визначень сутності відповідальності, але із зазначеними корективами методологічного характеру, можна визначити цивільно-правову відповідальність при здійсненні медичної діяльності як врегульовані чи санкціоновані нормами права (актами законодавства або договором сторін) правовідносини між медичним працівником та пацієнтом (іншими зацікавленими особами), чиї права порушені, якими передбачається покладення на порушника додаткових обов'язків з метою захисту суб'єктивного права потерпілої сторони даних відносин. К.Б. Ярошенко зазначає, що відносини між лікувальним закладом та пацієнтом самі по собі цивільним правом не регулюються, а попадають в сферу регулювання цивільного права, коли лікувальний заклад не виконує або неналежним чином виконує свої публічні обов'язки і цим заподіює шкоду потерпілому і має обов'язок її відшкодувати – це деліктні зобов'язання [24, с.27].

Враховуючи загальні положення про принципи відповідальності необхідно створення узагальнюючого, погодженого переліку принципів відповідальності. З врахуванням викладеного вище, на мою думку, можна назвати такі принципи юридичної відповідальності при здійсненні медичної діяльності:

- 1) своєчасність, тобто застосування відповідальності вчасно після заподіяння шкоди.
- 2) доцільності відповідальності, під якою розуміється відповідність міри, що обирається у відношенні порушника, цілям юридичної відповідальності, а також можливість відмови від застосування міри відповідальності, якщо без неї можна обійтися
- 3) вона застосовується у випадку порушення приписів правових норм (правопорушення);

4) умовою належної реалізації санкції, що передбачає міри відповідальності є дотримання законності при визначенні підстав та у процесі застосування міри відповідальності, тобто застосовується тільки за винні діяння, передбачені законом, а також те, що вона застосовується в суворій відповідності з вимогами закону, у встановленому процесуальному порядку; вимогу справедливості, яка означає, що закон, який посилює відповідальність (чи встановлює відповідальність), не має зворотної сили, а також те, що за одне правопорушення можливо лише одне покарання.

- 5) застосування міри відповідальності повинне мати індивідуальний характер;
- 6) міри відповідальності, які застосовуються, мають відповідати характеру правопорушення;
- 7) юридична відповідальність має бути невідворотною з точки зору забезпечення можливості її реалізації. (Хоча це не означає, що суб'єкт, який має право застосувати міри відповідальності, не може звільнити від неї порушника);
- 8) відповідальність за порушення договору є об'єктивно заснованою відповідальністю, що означає, що закон посилює звільнення, з одного боку, і обмежує порушення відповідальності компенсацією передбачуваної шкоди під час укладення договору;
- 9) тягар доказування покладається на потерпілу сторону, і розмір шкоди не може бути зменшений на справедливій основі.

Висновки. Таким чином, відповідальність при здійсненні медичної діяльності специфічна, залежить від організаційно-правової форми закладу охорони здоров'я (приватний, державний), виникає при порушенні прав пацієнтів, не дотримання медичними працівниками своїх обов'язків, що призводить до лікарської помилки. В більшості випадках при здійсненні медичної діяльності виникає позадоговірна відповідальність. Договірна відповідальність виникає рідко оскільки сторони погоджуються на всі умови передбачені договором, а самі умови сприяють уникненню виникнення цивільно-правової відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Hruban-Prostijov L. Je delši dobu trvájici porucha zdravi vždy tižkou újmou na zdravi ve smyslu trestního zákona? *Pravni rozhledy*. 1995. №6. St. 231-234
2. Jobbágyi Gábor: Az orvos-beteg jogviszony az új Ptk.-ban. *PJK*. 2005. №1. P. 15-20
3. Асканазий С.И. Основные вопросы теории социалистического гражданского права. М.: Статут, 2008. 859 с.
4. Антимонов Б.С. Основания договорной ответственности социалистических организаций. М.: Юрид. лит. 1962. 176 с.

5. Грибанов В.П. Ответственность по гражданскому праву. В кн.: Гражданское право. Т.1. Под ред. Е.А. Суханова. М., 1994. С. 172-173.
6. Пугинский Б.И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. М., 1984. С. 137.
7. Красавчиков О.А. Гражданско-правовая ответственность. В кн.: Советское гражданское право. Под ред. О.А. Красавчикова. М., 1985. С. 502.
8. Брагинский М.И. Ответственность за нарушение обязательств. В кн.: Советское гражданское право. Под ред. Садикова О.Н. М., 1980. С. 187.
9. Кархалев Д.Н. Ответственность по гражданскому праву. Учебное пособие Уфа. 2001. 148с.
10. Витрянский В.В. Ответственность за нарушение договорного обязательства. В кн.: Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: Общие положения. М, 1997. С. 569
11. Слипченко С. Ещё раз о позитивном содержании личных неимущественных прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 2. С.73-76
12. Бутнев В.В. Понятие механизма защиты субъективных гражданских прав. *Механизм защиты субъективных гражданских прав (сборник научных трудов)*. Ярославль: Ярославский государств. Универ., 1990. С. 5-17
13. Шевченко А.С. Охранительные правоотношения в механизме защиты субъективных гражданских прав. *Механизм защиты субъективных гражданских прав (сборник научных трудов)*. Ярославль: Ярославский государств. Универ., 1990. С.27-35
14. Самощенко И.С., Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому законодательству. М., Юридическая литература, 1971. С.42-45 (240 с.);
15. Теория государства и права. Учебник. Под ред. А.И.Денисова. М., 1972. С. 500.
16. Комаров С.А. Общая теория государства и права. Учебник. 4-е издание, перераб. И дополн. М.: Юрайт, 1998. С.356.
17. Харитонов О.И. До питання про визначення поняття публічного права. *Актуальні проблеми політики*. Вип.8. Одеса, 2000. С.177-180
18. Резніченко В.С., Церковна О.В. Особливості цивільно-правової відповідальності. *АПДІП*. Вип. 34. 2007. С. 291-295
19. Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Гражданское право Украины: Учебник. Х.: ООО «Одиссей», 2004. С. 500-502.
20. Лазарева Е.В. К вопросу об юридической ответственности медицинских работников. *Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева. К 10-летию Волжского университета им. В.Н. Татищева*. Тольятти: ВУиТ, 2005, Вып. 47. С. 98-103
21. *Borgerliches Gesetzbuch [Bgb] [Civil Code]*, Aug. 18, 1896, RGBL. at 195, repromulgated Jan. 2, 2002, BGBL. I at 42, as amended, available at <http://www.gesetze-imintemet.de/bgb/>, translated at Bundesministerium Der Justiz, <http://www.gesetze-imintemet.de/englisch-bgb/>
22. Marc S. Stauch. Medical Malpractice and Compensation in Germany Volume 86, Issue 3 (2011) Symposium on Medical Malpractice and Compensation in Global Perspective: Part I. P. 1139-1168
23. Dósa Ágnes. Orvosi felelősség. Az orvos kártérítési felelőssége. Budapest: HVG-ORAC. 2010. 384 o.
24. Ярошенко К.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона. М.: Юрид. лит.-ра, 1990. 174с.